

Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки

БОРТНІК ЖАННА ІВАНІВНА

УДК 821.161.2-2.09(043.5)

**КОНЦЕПЦІЯ ЛІМІНАЛЬНОСТІ
В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІЙ ПАРАДИГМІ:
ПРОЄКЦІЯ НА СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ ДРАМУ**

10.01.06 – теорія літератури
10.01.01 – українська література

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Луцьк – 2023

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі теорії літератури та зарубіжної літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор
Моклиця Марія Василівна,
Волинський національний університет імені
Лесі Українки,
професор кафедри теорії літератури
та зарубіжної літератури

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
Вірченко Тетяна Ігорівна,
Київський університет імені Бориса
Грінченка, професор кафедри української
літератури, компаративістики і
грінченкознавства;

доктор філологічних наук, професор
Вісич Олександра Андріївна,
Національний університет «Острозька
академія», професор кафедри української
мови і літератури;

доктор філологічних наук, професор,
Хороб Степан Іванович,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»,
завідувач кафедри української літератури.

Захист відбудеться «22» грудня 2023 р. о 15⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 32.051.10 у Волинському національному університеті імені Лесі Українки (58012, м. Луцьк, вул. Банкова, 9, Науково-дослідний інститут Лесі Українки).

Із дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <https://ra.vnu.edu.ua/spetsializovani-vcheni-rady/spetsializovana-vchena-rada-d-32-051-10/bortnik-zhanna-ivanivna/> та в науковій бібліотеці Волинського національного університету імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, вул. В. Винниченка, 30А).

Автореферат розіслано 22 листопада 2023 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. В. Кицан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У науковому дискурсі для характеристики сучасних мистецьких явищ і феноменів дослідники активно залучають поняття «межа», «кордон», «лімінальність», «трансгресія», «фронтир», «гетеротопія» тощо. Увиразнюючи властивості сучасного літературного процесу, додають «пост» (постпостмодернізм, постдокументальність), «мета» (метамодернізм), «нео» (неосентименталізм), що свідчить про фіксацію в термінологічному апараті такого стану, який демонструє феномени межі, переходу, оновлення. Актуальною є потреба в науковій рефлексії транзитних періодів і межової поетики, яка їх активно увиразнює в сучасній літературі, де лімінальність отримує широке світоглядне і культурологічне значення, представлена трансгресивними, фронтирними, гетеротопними, постдокументальними, постдраматичними та іншими феноменами.

Поняття «лімінальність» втілює ідею переходу як психологічного і соціального стану особистості та суспільства: до нього вдаються науковці в царинах антропології, культурології, психології, релігієзнавства тощо. Введене в науковий обіг Арнольдом ван Геннепом (1909) і Віктором Тернером (1966), воно, безумовно, має широкий методологічний потенціал, зокрема і в літературознавчих дослідженнях. Слово латинського походження «*limen*» означає «поріг», у широкому значенні – вхід, двері; близьким до нього є «*limes*» – кордон, а також у грецькому та єврейському *limen* – «гавань» або місце зустрічі між землею та морем. Поняття «лімінальність» А. ван Геннеп у праці «*Rites de passage*» (1909 р.) залучає до «характеристики обрядів переходу, які супроводжують зміну місця, стану, соціального статусу», тобто лімінальність стає перехідним періодом між початковою визначеністю, відтак відмовою від неї (сепарацією – відчуженням), далі обраним та прийнятим новим статусом (інкорпорацією – об'єднанням). Ритуали переходу пов'язані зі змінами, які проходить індивідуум, суспільство, де лімінальність – це своєрідна ініціація, яка передбачає потребу в певних випробуваннях, аби пересвідчитися, що особистість чи суспільство дозріли до наступного етапу; це стан невизначеності після втрати попереднього статусу, коли ще не отримав нового.

Особливості та закономірності періодів «лімінальності» вивчали вчені різних галузей знань та наук: А. ван Геннеп, В. Тернер, Е. Дюркгайм, К. Леві-Стросс, Г. Бгабга, К. Белл, І. Гілсенан-Нордін, Е. Голмстен, М. Спаріосу, С. Гіліад, Д. Кросбі, В. Узбі Кубра,

Дж. Кемпбелл, Б. Лінкольн, А. Редкліф-Браун, А. Заколцаї та ін. Дослідники цього явища розглядають лімінальність як період «життєвих змін», як «кризу розвитку» в обрядах переходу, як зміну статусу, цінностей, норм, свідомості, як потенційні можливості для створення альтернативного межового світу.

У світовій драматургії кінця ХХ – початку ХХІ ст., зокрема й в українській драмі, відбувається ціла низка трансформацій, об'єднана категорією прикордоння, порубіжжя, трансгресії, пороговою естетикою. Ці чинники можна позначити міждисциплінарним терміном «лімінальність», який виражає межовий, пороговий стан між різними умовно сталими стадіями розвитку. Сучасні українські драматурги демонструють творчі пошуки, множинність естетичних та художніх експериментів зі словом, жанрами, темами, часто перебуваючи на розмитих межах епосу, лірики і драми, монологу й діалогу, ідейного ствердження і заперечення тощо. Активний розвиток театральньо-фестивального руху, драматургічних конкурсів уможливив відкриття цілої низки нових українських драматургів і п'єс нового покоління авторів, що вимагає поглибленого вивчення.

Сьогодні існує низка досить вагомих проблем для осмислення новітніх процесів, які увиразнює сучасна українська драматургія, що дозволяє говорити про практичну недослідженість питання. Сучасна драма унаочнює межові зміни традиційної драматургічної форми, демонструє родо-видовий синкретизм, виявляє нові жанрові різновиди документальної драми, постдрами, «тексту для театру», оприявнює діяльнісну властивість драми в контексті її жанрової пам'яті як ритуального дійства залучати автора/читача до суспільних змін. Суспільна позиція драматургів впливає на їхнє бачення пріоритетних функцій мистецтва та процесу творчості, увиразнює активні пошуки та експерименти в добу цивілізаційних зрушень, щоб адекватно відобразити сучасну людину в процесі самоідентифікації засобами драми, спрямованої на зображення актуальних міжособистісних подій «тут і тепер». Не можна не зауважити, що драма активно використовує надбання інших видів сучасного мистецтва – перформенсу, акціонізму, кінематографу, залучає Інтернет як спосіб комунікації і творення. Усі ці чинники ускладнюють теоретичне обґрунтування нових жанрових утворень і культурних феноменів.

Незважаючи на вихід монографій та дисертаційних досліджень (О. Бондаревої, Є. Васильєва, Т. Вірченко, О. Вісич, О. Когут, Н. Мірошніченко, М. Шаповал, О. Цокол та ін.), низки літературно-критичних статей, аналіз межових процесів у новітній українській

драматургії ХХІ ст. не здійснений, оскільки мало потрапляє у фокус дослідницького зацікавлення. Сучасна література апіорі хаотична і незавершена, існує переконання, що згодом все усталиться, структурується, потрапить на свої місця, і тоді вималюється панорама закономірностей, які можна буде вивчати з більшою певністю і чіткішою метою. Втім, живий сучасний літературний процес через свою хаотичність і перебування у фазі пошуків часто маркується як недосконалий, який не відповідає критеріям художньої довершеності, натомість принципово важливим у таких наукових оцінках є залучення іншого дослідницького критерію, що актуалізує межові маркери для адекватного розуміння цього процесу творчості в контексті його можливостей та потенціалу – формування таких критеріїв визначає **актуальність** дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі теорії літератури та зарубіжної літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки (№ держ. реєстрації 0111U002142), тема та базові положення дослідження корелюють із проблематикою наукової роботи кафедри, є частиною комплексної проблеми естетичних пошуків новітньої літератури.

Мета роботи – простежити та схарактеризувати лімінальні процеси в сучасній українській драматургії в контексті мистецьких (зокрема театральних) тенденцій, виробити методологію дослідження літературних текстів у лімінальній парадигмі. Реалізація цієї мети передбачає виконання таких **завдань**: дослідити історико-культурні витоки лімінальних процесів на межі ХХ-ХХІ століть; окреслити систему теоретичних понять та термінів, необхідних для дослідження лімінальних феноменів; обґрунтувати жанрову матрицю ритуалу переходу як авторську стратегію та літературознавчу методологію та показати її практичне застосування на прикладі сучасної української драми; схарактеризувати лімінальну трансгресивну тематику та проблематику сучасної української драматургії; виявити основні ознаки лімінальності в сучасних жанрових різновидах української драми; встановити жанрову специфіку та засоби жанрової трансформації сучасної української драми в контексті лімінальних процесів; визначити вектори пошуків сучасною драматургією на межі документального та постдокументального; схарактеризувати поетику магічного реалізму в сучасній українській драматургії як способу оприявлення лімінальної естетики в контексті синтезу відношень реальність/уява; дослідити специфіку моделювання лімінального

часопростору та поезику тілесності в сучасній українській драмі; визначити особливості театральної рецепції сучасної української драми в контексті лімінальної естетики та схарактеризувати специфіку змін вектора розвитку від класичної драматургії до жанрової форми ритуалу на прикладі театру «Гармидер».

Об'єкт дослідження – п'єси сучасних українських драматургів (понад 300 текстів), написаних від 2000-ого року до сьогодні; для увиразнення процесу культурно-історичної тяглості в контексті відношень традицій та новаторства залучено окремі драматичні тексти від часу оголошення Незалежності. П'єси обрано з урахуванням їхнього представлення на драматургічних фестивалях (переможці та учасники шорт-листів та лонг-листів), публікацій п'єс на драматургічних (<https://ukrdramahub.org.ua/>), театральних (Сайт Національної спілки театральних діячів України [ukrdramalib.com.ua.](http://ukrdramalib.com.ua)), авторських сайтах, а також авторські рукописи та чернетки, драматичні твори, обрані для перекладів та постановок за кордоном, театральні версії п'єс, видані та репрезентовані у збірниках, «тексти для театрів», сценарії, які отримують театральну версію; відеозаписи вистав, театральні постановки та сценічні читання.

Важливим об'єктом дослідження є також численні праці з різних галузей знань, які стосуються етапів усвідомлення концепції лімінальності, від античних часів до сьогодення. Об'єктом дослідження стали театральні проекти театру «Гармидер», які демонструють сучасні тенденції роботи з драматургічним текстом, театральні постановки класиків української (Т. Шевченко, Леся Українка, О. Олесь, М. Куліш ін.) та зарубіжної драматургії (В. Шекспір, Віткаци, Я. Корчак, В. Гомбрович, Я. Гловацький та ін.), які відбивають переосмислення традицій, увиразнюють лімінальну фазу. Вияву тенденцій та специфіки розвитку сучасної української драматургії сприяла участь автора дослідження як рідера на всеукраїнських конкурсах «Тиждень актуальної п'єси», «Липневий мед», а також як експерта Українського інституту в рамках програми «Transmission.ua: drama on the move» на підтримку перекладу, промоції та постановок сучасної української драми в Німеччині.

Предметом дослідження є парадигма лімінальних процесів, що відбуваються в сучасній драмі на рівнях змісту і форми, а також при репрезентації в культурному полі; способи виявлення та аналізу лімінальних якостей, які надаються до методологічного застосування.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають праці науковців у царині вивчення лімінальності на різних етапах розвитку суспільства та культури: від усвідомлення межових феноменів в античній філософії, у філософських та літературно-критичних працях Ф. Сіднея, П.-Б. Шеллі, Ф. Шиллера, Ф. Ніцше, І. Канта, Ж.-П. Сартра, В. Ізера, М. Фуко, К. Г. Юнга, Р. Барта та ін., де літературу розглянуто як пограничний феномен між реальністю та уявою, мистецтво як альтернативну реальність, митця як посередника, – і до сучасних досліджень лімінальних явищ у філософії, соціології, етнографії, постколоніальних практиках, літературі та культурі загалом К. Белл, Г. Бгабги, Дж. Кросбі, І. Гілсенан-Нордін, М. Спаріосу, Д. Утрацької, Л. Горбунової та ін.

Теоретико-методологічною основою дослідження також є праці щодо виявлення тенденцій та особливостей розвитку сучасної культури в контексті метамодернізму (Т. Вермюлена, Р. Ван ден Аккера, С. Абрамсона, Л. Тернера, Т. Гребенюк та ін.), праці зарубіжних дослідників теорії літератури, історії та теорії драми і театру (П. Паві, Е. Бентлі, Г.Т. Леманна, П. Сонді, Е. Фішер-Ліхте та ін.) та українських науковців Т. Гундорової, О. Галети, Н. Копистянської, Т. Бовсунівської, М. Моклиці, М. Зубрицької, Н. Колошук, І. Кропивко та ін., дослідників сучасної української драматургії О. Бондаревої, Є. Васильєва, Т. Вірченко, Г. Веселовської, О. Вісич, Л. Закалюжного, О. Когут, Н. Мірошниченко та ін.

Мета та завдання роботи зумовили залучення **методологічного інструментарію** теорії лімінальності: принципи дослідження та термінологія, сформовані на основі вивчення особливостей та характеристик лімінальної фази, дозволили схарактеризувати перехідні етапи в розвитку літератури загалом і сучасної драматургії зокрема, межові властивості жанрів, поетикальних явищ, специфіку формування авторського стилю сучасних українських драматургів, поетикальної структури їхніх творів через жанрову матрицю ритуалів переходу, створивши методологічний шаблон для дослідження межових явищ; дали можливість дослідити специфіку втілення в драматичному тексті образу лімінального персонажа, дати характеристику культурно-історичного сучасної епохи в п'єсах тощо.

У процесі дослідження було залучено методологію *рецептивної естетики* для визначення специфіки читацького сприйняття, де художній твір розглянуто як лімінальний етап поміж реальністю і уявою, що представляє читачеві авторську художню модель світу і читання як процес самопізнання (проходження лімінальної фази), та *феноменологічну методологію*, яка дозволяє бачити художній твір як

лімінальний об'єкт, що формується у свідомості як акт читання; *культурно-історичний, біографічний та психоаналітичний* методи для розгляду та характеристики фаз сепарації та лімінальності, пройдені українськими драматургами та сучасною українською драматургією, для вияву причин і мотивів перебування сучасної української драматургії на лімінальному етапі. *Герменевтичний метод* уможливив аналіз драматургічних творів як єдиної смислової цілісності усіх складників в контексті функціонування в лімінальній фазі, крізь призму жанрової матриці ритуалів переходу. *Міфопоетичний аналіз* дозволив виокремити у творах міфологічні мотиви, архетипи, сюжети мономіфу задля увиразнення естетики «сакрального», яка є обов'язковою властивістю лімінальної фази. Для опису жанрових змін користуємося науковим апаратом *когнітивної жанрології*. *Методологію інтермедіальності* залучаємо для дослідження лімінальних феноменів, які функціонують на межі літератури та театру, характеристики новітніх жанрових утворень – «тексту для театру», постдрами і докудрами, а також для врахування театральної рецепції драматичних текстів.

Наукова новизна роботи: вперше концепція лімінальності введена в літературознавчий дискурс як дієва методологія дослідження межових літературно-театральних процесів і явищ та продемонстрована на значному матеріалі сучасної української драматургії, визначено вихідну термінологію концепції лімінальності та запропоноване авторське трактування термінів, представлено жанрову матрицю ритуалу переходу як спосіб утілення лімінальної естетики і як метод інтерпретації художнього тексту лімінального характеру. Простежено трансформацію драми ХХ – поч. ХХІ ст., визначено комплекс основних інваріантних та варіативних ознак новітньої української драми, показано тематичний діапазон і зв'язок із загальним характером світових мистецьких процесів, особливості конфлікту, персонажів, сюжетобудови, специфіку хронотопу, мовленнєву організацію сучасної драми, здійснено родо-жанрову кодифікацію сучасної драматургії, схарактеризовано «чернеткову естетику» як сучасну стратегію «нон-фініто». Уперше в контекст дослідження включено твори драматургів Н. Ворожбит, П. Ар'є, А. Бондаренка, К. Пенькової, Т. Киценко, Л. Тимошенко, Н. Блок, Лени Лягушонкової, І. Гарець та ін., драматичні тексти, ще не освоєні літературознавством, щойно оприлюднені або поставлені в театрі. Концепція лімінальності, використана як методологія дослідження сучасної літератури, здатна також прояснити сутність наукових дискусій навколо поняття «метамодернізм». Уперше

об'єктом дослідження стала творча діяльність театрального колективу з яскраво вираженою лімінальною естетикою – «Гармидер» – у контексті взаємодії драматургії та сучасних театральних проєктів.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що результати наукової роботи можуть слугувати основою для теоретичних досліджень лімінальних явищ і феноменів; матеріали можуть бути використані у підготовці лекційних та практичних курсів з теорії літератури та української літератури, циклів мистецтвознавчих дисциплін, курсів з літературної критики, у спецкурсах для студентів-філологів, у працях із теорії літератури, історії літератури, української літератури, при подальших літературознавчих дослідженнях драматичних творів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація узагальнює самостійні літературознавчі спостереження й теоретичні узагальнення. Основні здобутки оприлюднено в наукових статтях. Усі праці виконано самостійно. Будь-які форми використання праць інших авторів супроводжують відповідні посилання. Дві статті у співавторстві (Web of Science) присвячені проблематиці, яка розглядається у дисертації.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження було викладено в доповідях під час участі в 22 конференціях: на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми літературознавчої термінології» (Рівне, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми філологічних наук: досвід науковців та освітян Польщі і України» (Люблін, Республіка Польща, 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «Літературний експресіонізм в інтермедіальному контексті» (Луцьк – Світязь, 2017 р.), II Міжнародній науковій конференції на пошану професора В. І. Фесенко (Київ, 2018 р.), IX Брехтівських драматургічних читаннях на честь 120-річного ювілею Б. Брехта (Житомир, 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Нефікційна література: статус, еволюція, рецепція, поетика від давнини до сучасності» (Луцьк, 2018 р.), Міжнародній науковій конференції «Троянди й виноград: феномени естетичного і прагматичного в літературі та культурі» (Бердянськ, 2019 р.) Міжнародній науковій конференції «Літературний процес: моделі, матриці, категорії» (Київ, 2019 р.), Міжнародній науковій конференції «Олена Пчілка в літературному процесі кінця XIX – початку XX століття» (Луцьк – Світязь, 2019 р.), Міжнародній науковій конференції «Аналіз та інтерпретація тексту. Драматургія Лесі Українки» (Луцьк, 2021 р.), Всеукраїнській науковій онлайн

конференції «Ренесансно-барокові читання» (Запоріжжя, 2021 р.), XIX Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем філологічних досліджень (Харків, 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Українська словесність у полікультурно-освітньому просторі сьогодення» (Одеса, 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Сонячні кларнети: танець, музика, театр у літературних проєкціях» (Бердянськ, 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Українська словесність у полікультурно-освітньому просторі сьогодення» (Одеса, 2021 р.), IV Міжнародній науково-теоретичній конференції «Літератури світу: поетика, ментальність і духовність» (Кривий Ріг, 2021 р.), XII Міжнародних Чичерінських читаннях «Світова література у літературознавчому дискурсі XXI століття» (Львів, 2021 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Літературний твір: теорія, методологія, переклад, критика» (Житомир, 2021 р.), Міжнародній міждисциплінарній науковій конференції «Волинь, Підляшшя і “Інші” простори: Провінція і центр у польській та українській культурах. Міждисциплінарні підходи» (Білосток – Луцьк, 2022 р.), Міжнародній науковій конференції «Співи землі: біологія та екологія в літературі та культурі» (Бердянськ, 2022 р.), Міжнародній науковій конференції «Війна і література» (Черкаси, 2023 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Реалізм як етап модернізації європейської культури на зламі XIX–XX століть» (Луцьк, 2023 р.).

Публікації. Результати дослідження представлені у 27 одноосібних публікаціях та 2 публікаціях у співавторстві: 2 статті у виданнях, індексованих у Scopus, 2 – у Web of Science (у співавторстві, особистий внесок 0,25 др. арк.), 14 – у фахових виданнях України, 2 – у наукових виданнях держав, що входять до Європейського Союзу, 9 – у тезах конференцій, наукових та науково-популярних виданнях.

Структура і обсяг дисертації: текст складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел, який налічує 479 позицій, з яких 251 теоретична та науково-критична праця та 228 п'єс. Загальний обсяг дисертації становить 391 сторінка, із них 349 сторінок – обсяг основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету і завдання, об'єкт і предмет, окреслено теоретико-методологічну базу, визначено наукову новизну, практичне й теоретичне значення дисертації.

У **першому** розділі «**Теоретико-методологічні засади дослідження лімінальності**» здійснено огляд основних наукових

розвідок щодо теорії лімінальності, оприявлено теоретичне підґрунтя концепції лімінальності та сформовано вихідну термінологію для залучення її в літературознавчі дослідження.

У підрозділі **1.1. «Філософсько-світоглядні та психологічні первні лімінальності: перспективи літературознавчих досліджень»** виокремлено наукові праці, які складають основу для можливості залучення концепції лімінальності у літературознавчі дослідження, окреслено напрями їхніх лімінальних стратегій, визначено вихідну термінологію концепції лімінальності. Теоретична парадигма А. ван Геннепа продемонструвала структуру ритуалу переходу, що є визначальною ознакою будь-яких змін та втілює дихотомію, яка з'являється між двома типами компонентів – постійним та тимчасовим і для якої характерні три основних фази – сепарація; лімінальність, інкорпорація. В. Тернер схарактеризував лімінальну фазу та означив генетичний зв'язок між перформативними жанрами культури, соціальною драмою і лімінальністю, інспірував антропологічні поняття в культурологію, мистецтвознавство, літературознавство. Аналіз та характеристика «аполлонівського» та «діонісійського» Ф. Ніцше дає можливість увиразнити специфіку лімінальної фази в контексті домінування в ній «діонісійського». Концепція мономіфу Дж. Кемпбелла з сюжетом «виправи – ініціації – повернення» характеризує особливості структури ритуалу переходу та лімінального суб'єкта. Обґрунтування сепарації та лімінальності у психоаналітичних методиках, подібності їхніх методів з давніми ритуалами через зв'язок архаїчного світогляду із психікою, з тими слідами, які цей світогляд лишив у підсвідомому (К. Г. Юнг), закладає основу для вияву особливостей функціонування міфів та архетипів в лімінальній фазі. Дослідження постколоніального стану, який зумовлює лімінальну фазу (Г. Бгабга), вивчення специфіки функціонування лімінальних просторів в моделі міжкультурних відносин (М. Спаріосу), дослідження трансгресії як лімінальної фази (М. Фуко), «інтелектуального скандалу трансгресії» (Ж. Батай) складають важливу теоретичну основу для концепції лімінальності, адже дають можливість схарактеризувати лімінальну фазу змін у житті людини, суспільства, культури, а також стати основою для характеристики відповідних художніх феноменів.

У підрозділі **1.2. «Художній твір у лімінальній парадигмі: літературознавчий та історико-культурний дискурси»** проаналізовано процеси оприявлення у працях філософів, мистецтвознавців, літературознавців лімінального характеру мистецтва

як перехідного етапу між реальністю та уявою, увиразнено специфіку художнього образу світу на визначальних етапах розвитку – Античності, Середньовіччя, Ренесансу, Бароко, Класицизму, Просвітництва, Романтизму, Реалізму, Модернізму, Постмодернізму та Метамодернізму, а також художні лімінальні стратегії, які було втілено в ці епохи.

Провідними для усвідомлення літератури як лімінального явища і художнього твору як лімінального феномену є розуміння ознак, які зафіксовано автором – ознак реальної дійсності як попереднього етапу структури і ознак авторської уяви як наступної фази структури, що зумовлює потребу вияву цих ознак та окреслення їхньої критичної рецепції. Аристотель бачив мистецтво проміжним етапом руху в пізнанні світу, відображеному у свідомості, увиразнив парадигму історик/митець/філософ, реальність/авторська інтенція на краще чи гірше в людині/жанр; трагедія/драматичні жанри/комедія тощо. У літературно-критичному полі зафіксовано лімінальну позицію митця та поезії як явища з проміжною позицією між історичною правдою і філософською абстрактністю (праці Ф. Сіднея); мистецтво розглядається як простір естетичної гри і «третя реальність», медіатор поміж необхідністю та свободою (Ф. Шиллер), «середостінням» поміж природою і духом (Ф. Шеллінг), проміжною стадією між реальністю (мистецтво виростає на досягненнях дійсності) та ірреальним світом (П. Б. Шеллі) тощо. Дослідники увиразнили межову естетику та окреслили межові стани (К. Ясперс, Ж.-П. Сартр), які дозволяють осмислити образ лімінара; бачили функцію літератури як лімінальної гри в посередництві між необхідністю і уявою, а літературу пограничним феноменом (В. Ізер); розробляли термінологічний апарат для опису граничної уваги митця до сучасності в перехідні періоди розвитку літератури, наголошуючи на потребі визначити «установки сучасності» (М. Фуко). Автор, уява якого втілена в художньому творі, визначає для читача закони і правила перехідної лімінальної фази випробувань, формує рецептивний горизонт сподівань, відтак читач залучає власну уяву, обирає особистісну стратегію сприйняття в ритуалі переходу наближення/віддалення до авторської уяви.

Для характеристики сучасної епохи дослідники залучають поняття «метамодернізм», увиразнюючи новітні пошуки форм для вираження «нової щирості», спробу вийти за межі структури постмодернізму. Ідея коливання між двома системами (модерністською і постмодерністською) висуває перед митцями та реципієнтами потребу в новітньому ритуалі переходу, де щирість, надія та оптимізм стають складовими тієї людськості, яка втрачається в системі та набувається

наново в лімінальній фазі. Саме означення «метамодернізм» має властивості проміжного становища: тимчасової фази в переході до чогось значного, до нової структури.

У підрозділі *1.3. «Жанрова матриця ритуалу переходу: лімінальний контекст»* обґрунтовано доцільність залучення жанрової матриці ритуалу переходу як літературознавчої методології та авторської стратегії в художньому творі. Художній твір як лімінальна фаза для реципієнта здатен бути проміжним етапом між реальністю та уявою, але стати складником суспільного ритуалу переходу може лише через актуальний для читача і автора контекст. *Суспільна проблематика* як складник жанрової матриці ритуалу переходу зумовлює сепарацію в контексті зв'язків реальність/уява, де реальність переживається читачам як актуальна – автор опосередковує її власним поглядом на проблему, мотивуючи читача до рецептивного присвоєння проблеми із прагненням змін. *Трансгресивна тематика* стає основою для лімінальної фази в ритуалі переходу: автор в художньому творі виходить за межу загальноприйнятого через індивідуально-авторську інтерпретацію теми та оприявлення замовчуваних суспільством дражливих і складних проблем. Читач опиняється у стані рецептивної лімінальності, який характеризуються невизначеністю і пошуками у процесі сприйняття, що мотивує трансгресивна проблема в її художньому втіленні. Автор на лімінальному етапі залучає *деконструкцію* міфологічних, архетипних образів, що стає способом функціонування в лімінальній фазі і формує спільні цінності. Індивідуально-авторська критика міфу в художньому творі знімає ідеологічні нашарування за допомогою різних форм комічного. Задля реконструкції сакрального використовує прийоми, які демонструють суб'єктивну позицію через увиразнення міфологічної складової. Це допомагає авторові активувати ритуальний код, який об'єднує суспільство, а реципієнту розшифрувати його, створюючи альтернативу попередній структурі, відтак вийти на оновлення її функцій у ритуалі як трансформаційному перформенсі.

Для реалізації переходу автор повинен створити в художньому творі *образ часопростору*, який акумулює пам'ять про теперішнє та формує тло для фіксації змін, виокремити такі топоси, які актуалізують міфи та архетипи, набуваючи сакральних ознак; *освоїти нову сакральність тілесного* як втілення взаємозалежності слова/дії в ритуалі. Зміни, які відбуваються з тілом персонажа, фіксують та підтверджують проходження ініціації, набувають символічного

значення, пов'язують конкретно тілесне із загальною трансформативною ідеєю ритуалу.

У підрозділі **1.4. «Ритуал переходу на межових етапах розвитку літератури: лімінальні проєкції на сучасну українську драматургію»** розглянуто специфіку функціонування мистецьких феноменів на лімінальній фазі в діахронному зрізі на прикладі сучасного етапу розвитку української драматургії. Сучасна українська драматургія проходить етап змін, перебуває на завершенні лімінальної фази в переході до інкорпорації, тож аналіз та дослідження її особливостей уможливило розуміння специфіки культурно-історичного «ритуалу переходу» в усій його повноті, допомагає створити теоретичну базу для осмислення перехідних епох розвитку літератури і мистецтва загалом. Залучаючи лімінальну термінологію до увиразнення національного драматургічного ритуалу переходу, можна стверджувати, що сучасна українська драматургія пройшла фази сепарації, лімінальності та зараз перебуває у стані початкової інкорпорації: 1) сепарація завершилася з Революцією гідності 2013 року; 2) лімінальна фаза (2014–2022); 3) інкорпорація (від 2023 р). Лімінальною українською драматургією вважаємо течію сучасної української драматургії, що охоплює творчість драматургів «нової української драми» від 2013 до 2023 рр., якій властиві специфічні формально-змістові принципи, що відображають лімінальну естетику переходу та втілюють трансформативний художній потенціал.

Лімінальна українська драма обумовлена конкретно-історичним характером та національною специфікою сучасної України, сформувалася навколо драматургічних конкурсів, заснованих самими драматургами, громадських проєктів та драматургічних осередків: «Драма.UA», «Тиждень актуальної п'єси», Лабораторія драматургії Національної спілки театральних діячів України, драматургічні платформи Запорізька Нова драма, херсонська нова драма і фестиваль «Лютий/Февраль» та ін. Важливим етапом у розвитку української лімінальної драматургії стало заснування 2020-ого року «Театру драматургів» Павлом Ар'є, Оленою Астасьєвою, Ігорем Білицем, Наталкою Блок, Андрієм Бондаренком, Наталкою Ворожбит, Іриною Гарець, Юлією Гончар, Оленою Гапєєвою, Оксаною Гриценко, Тетяною Киценко, Анастасією Косодій, Максимом Курочкіним, Леною Лягушонковою, Євгеном Марковським, Ольгою Мацюпою, Катериною Пеньковою, Оксаною Савченко, Людмилою Тимошенко, Віталієм Ченським.

Тексти українських драматургів, написані на лімінальному етапі, демонструють їхнє прагнення шукати форми для вияву творчої свободи за межами правил, традицій, загальноприйнятих у суспільстві вимог до літературної творчості: це дозволяє їм відкрито порушувати дражливі, досі не відрефлексовані актуальні питання, шукати свій стиль «на межі», поступово рухаючись у бік структури – нової драматургічності.

У другому розділі «**Лімінальні стратегії художнього твору (на матеріалі сучасної української драми)**» досліджуються формально-змістові рівні художнього твору, до яких вдаються автори задля реалізації жанрової матриці ритуалу переходу на лімінальному етапі.

Підрозділ **2.1. «Трансгресивна естетика сучасної драматургії: ідейно-тематичний аспект»** містить обґрунтування трансгресивної тематики та суспільної проблематики сучасної української драматургії, які є важливим складником лімінальної естетики. Драматург обирає для актуальної драми образ персонажа – українця, сучасника, який перебуває в пошуку власної ідентичності, національної, соціокультурної, гендерної тощо. Ідентифікацію персонажа втілено в сюжеті творів через зображення лімінального стану, у відмові від минулих ідеалів, у ситуації невизначеності, «розмитій» соціальності, зміні мовної практики тощо. Здатність до трансгресії стає креативним потенціалом героїв, які можуть змінити структуру та демонструють здатність до оновлення системи, країни, нації; на етапі переходу від сепарації до лімінальної фази ця трансгресія стає болісною для тих, хто наважився порушити кордони першим. Автори оприявнюють головну проблему сучасності: нездатність до трансгресії на рівні форми (сепарації від структури, відтак лімінальності та інкорпорації) призводить до трансгресії на рівні змісту – моральної трансгресії (вихолощення сенсів та саморуйнування). Мотив кризи поколінь є лейтмотивом сучасної української драматургії: образ сім'ї (сім'я як модель світу, мікрокосм) стає головним образом сучасної української драми, що дозволяє унаочнити пошуки способів оновлення старої системи і потреби в «ритуалі переходу».

У підрозділі **2.2. «Між документальним та постдокументальним: вектори пошуків сучасної драми»** з'ясовано особливості реалізації документальних та постдокументальних прийомів у сучасній українській драматургії, яка на лімінальному етапі виявляє тяжіння до постдокументального. Реальна дійсність і внутрішня психологічна реальність стають для свідомості автора і читача стабільною системою, ознаки якої повинні бути частково

відображені в лімінальній фазі мистецькими феноменами, що актуалізує документальні чинники в літературі. Головними особливостями постдокументального драматичного тексту є здатність виводити на перший план стан суб'єкта дії, який, осмислюючи документальний матеріал, фіксує власні переживання «тут і тепер». Для драматургічного тексту це може бути реалізовано в залученні документального, автобіографічного матеріалу, через метажанри щоденника, нотатника, листа, через втілення «чернеткової естетики». «Чернеткова естетика» демонструє умовну недосконалість, незавершеність тексту, відкриту форму, що фіксує мінливість, унікальність, розгубленість стану суб'єкта свідомості, реалізує перформативну природу драматичного тексту та виступає як наближена до «автоматичного письма».

Постдокументальною художньою стратегією автор реалізує наближення до справжньої, нефікційної реальності, коли драматург фіксує процес дослідження і осмислення суб'єктом дії документального матеріалу, плинний стан суб'єкта дії, який він хоче запам'ятати, створює текст, що своєю умовно недосконалою формою зберігає унікальність моменту. У сучасному мистецькому просторі формується поле фронтиру поміж документальним та постдокументальним: драматурги, режисери, дослідники драми і театру порушують проблеми довіри до документа, шукають способи виявити установки сучасності, відтак художні способи та прийоми, які би відображали «правду факту», ставлять питання мистецької етики щодо залучення документальних джерел. Криза документального реалізується як засіб порятунку в постдокументальному: автори втілюють для реципієнта максимальне наближення до реальності.

Підрозділ 2.3. – *«Поміж реальністю і фантастикою: поетика магічного реалізму»* присвячений поетиці магічного реалізму, який дає художній ресурс для формування ритуалу переходу в сучасній українській драмі. На лімінальному етапі рух від документального до постдокументального переріс у включення до текстів, заснованих на документальному, фантастичних, містичних, національних міфологічних образів, що відображає суб'єктивний чинник осмислення реальності суб'єктом дії в художньому тексті. Проблеми у стабільній системі втілено авторами через образи реальності з порушеною гармонією, шпаринами і розломами, крізь які у світ проникає ірреальне, магічне, дивне. Містичні образи увиразнюють проблему, яку потрібно побачити і вирішити, залучаючи символічну мову міфів та архетипів: їх легко декодувати та інтерпретувати, адже

вони працюють як первинні моделі, праобрази, що робить їх упізнаваними. Сучасні українські драматурги нашаровують на художню картину світу, сформовану документом з його актуальною тематикою, стилем і формою, пласт національних міфів, архетипів, образів та мотивів з фольклору, а також фантастичні образи, які стають осучасненим варіантом міфу. Якщо документальне як прояв актуальної сучасності визначає тематику, проблематику, сюжетно-композиційні чинники, впливає на систему персонажів з актуальної сучасності, то фантастичне як граничний прояв мистецької уяви оприявнює авторську ціннісну позицію, суб'єктивує образну систему, втілює прийом очуження як засіб віддалення реципієнта від емоційного співпереживання з метою уникнення ретравматизації.

Поєднання реалістичного та містичного/фантастичного образів розглянуто на прикладі творів Н. Ворожбит, А. Косодій, Т. Киценко, О. Гриценко, А. Бондаренка та ін. Для творчості Н. Ворожбит характерне опосередкування реальності через поезику магічного реалізму, що авторка реалізує в «прихованій містиці», інтертекстуальних перегуках, які виявляють національні культурні коди та міфи; у поєднанні трагічного із комічним, що підважує та руйнує міф; у залученні сюжету ініціації, який втілено в жанрових особливостях ритуалу переходу як реконструкції міфу. А. Косодій вдається до включення елементів фантастичного в реалістичну картину світу, створену на основі документальних джерел, аби знайти відповіді на актуальні проблеми сучасності в історичному минулому, наново його пережити, повернувши історію магічним переміщенням між світами, зробивши минуле теперішнім – людей минулого сучасниками.

У підрозділі 2.4. **«Моделювання лімінального часопростору: особливості гетеротопій у сучасній українській драмі»** визначено специфіку образів часу і простору в лімінальній українській драмі. Для сучасних українських драматургів образи часопростору набувають особливого значення через активне прагнення знайти адекватну художню форму, аби втілити проблеми сучасної України, зумовлені цивілізаційними зламами і поворотами. Лімінальний простір у ритуалі переходу є певним чином окремим, іншим простором з особливим для лімінара часом випробувань та ініціації, поряд із загальним простором і часом для структури за її межами, тому особливістю втілення часопростору в сучасній українській драмі є створення образів гетеротопій, які дозволяють якнайкраще увиразнити сакральність, властиву відчуттям лімінара в ритуалі переходу. Приватне минуле персонажа втілено драматургами передусім як соціальне: автори

демонструють його як умовно герметичний (через вибірковість спогадів) часопростір з особливими правилами, кордонами та дійовими особами, відтак ці топоси у драмах акумулюють, розривають чи накопичують час, втілюють перетин минулого і теперішнього.

Образ України як глобалізованої гетеротопії музею, архіву чи бібліотеки, що накопичує час; в'язниці і лікарні, що перериває час, активно втілюється сучасними українськими драматургами. У контексті часових відносин музей як художній образ збирає найцінніше з минулого, щоб надихати, мотивувати і пояснювати теперішнє, архів як образ сучасної драми відповідає на питання минулого для тих, хто хоче дізнатися правду про проблему, бібліотека дає мистецькі знаки, метафори, коли крізь минулі літературні образи проглядає теперішнє, пов'язуючи їх. Хронотоп українського села, провінційного містечка, батьківської хати на лімінальному етапі набуває ознак гетеротопії в'язниці і виконує функцію розриву часу, перетину минулого і теперішнього, патріархального, яке панує, аномального місця для персонажа. У п'єсах, створених після початку війни, функції гетеротопій батьківського дому, села, провінційного містечка змінюються: вони втрачають ознаки в'язниці і набувають властивостей музею та архіву, накопичують час, представляють минуле з теперішнім як часовий синтез: пам'ять про минуле стає джерелом сили для життя і боротьби.

Сучасна українська драма на лімінальному етапі перебувала в лімінальному стані національної самоідентифікації – пошук персонажем сучасної п'єси «України-для-себе», а не «України-для-інших», відтак на етапі інкорпорації – «Україна-для-себе» як «Україна-для-інших». Лімінальний часопростір п'єс відображає стан пограниччя, що найчастіше проявляється в зображенні межових хронотопів порогу, переходу між життям і смертю, гендерними інверсіями, відмовою від культури Чужого і пошуку Свого, показує персонажа у часі і просторі на перетині культур, зокрема й через інтертекстуальні перегуки та паралелі з історичним минулим. Драматурги активно залучають гетеротопні образи, що реалізують авторську ідею художнього повернення персонажа у власне минуле, аби знайти і відрефлексувати помилки, отримати від минулого відповіді на запитання чи силу для боротьби. Зафіксоване у спогадах минуле героя має ознаки герметичного простору зі своїми внутрішніми законами і ритуалами, перериває, зупиняє чи накопичує час.

У підрозділі 2.5. *«Поетика тілесності в сучасній українській драмі»* розглянуто реалізацію тілесних образів та окреслено їхню

функцію в жанровій матриці ритуалу переходу. Активне використання тілесних метафор та образів тіла характерне для сучасної української драматургії, яка фіксує загальний образ лімінальної тілесності в образах тіла як жертви, зруйнованої законами та консервативними правилами стабільної структури; в образах оновленого тіла у стані прийняття змін, жертви, яка пройшла ініціацію; в образах втраченої тілесності тощо. Сукупність тілесних образів у тексті формує «тілесну топографію» – глобалізовану метафору, пов'язану з перенесенням функцій органів людини на ініціаційні функції особистості в ритуалі переходу (живіт, обличчя, шкіра, ноги, кров, жіночі/чоловічі статеві органи, зруйноване «красиве» тіло тощо). В українській прелімінальній і лімінальній драмі розгалужені метафори тілесності характерні для художнього стилю В. Снігурченка, Н. Блок, Л. Тимошенко, П. Положенцевої та ін.

В. Снігурченко створює образи розділеної свідомості за допомогою метафоричної тілесності, зображає втрату персонажем конкретності, індивідуальності однієї окремої людини, тобто тіла. Відновлення тілесності у драмах В. Снігурченка тотожні пошукам ідентичності для людини, яка існує у світі штампів, стереотипів, нав'язаних системою фальшивих істин, спустошених слів. Розрив між тілом і свідомістю персонажа втілено через розрив мовної оболонки слова і його смислу, відтак слова спеціально руйнуються, аби наново створити і їхню форму, і смисли. Для творчості Н. Блок характерне активне залучення образів тілесності, глобалізованих тілесних метафор, реалізованих через зв'язок власне тілесного і національного сенсів. Авторка створює образи зруйнованого, ушкодженого, асоціального тіла, що стає втіленням тиску структури з її антигуманними правилами, увиразнюючи сув'язь особистісне/суспільне, демонструє еволюцію тілесних образів.

У третьому розділі **«Жанрові трансформації сучасної української драми (2013–2023 рр.): лімінальність та інкорпорація»** розкрито специфіку жанрових трансформацій в лімінальній українській драматургії та на етапі переходу до інкорпорації.

У підрозділі **3.1. «Лімінальна матриця ритуалу в жанровому моделюванні сучасної української драми (драматургія Н. Ворожбит, Т. Киценко, К. Пенькової, А. Бондаренка)»** йдеться про тенденцію створення п'єси як сценарію ритуалу, прагнення сучасних українських драматургів вписати власну творчість у національний мистецький ритуал переходу, апелюючи до міфологічної світоглядної парадигми, з метою відновлення втраченої єдності

сакрального та профанного. Лімінальна драма має іманентні властивості для того, аби стати ритуалом ініціації зміни статусу, може бути створеною як жанрова матриця ритуалу переходу, зберігаючи при цьому особливості основного жанру. Для сучасної української драматургії провідними жанрами є трагікомедія, трагіфарс, монодрама, докудрама, постдрама тощо, також активно залучені метажанри щоденника, мемуарів тощо.

На прикладі творчості Н. Ворожбит, Т. Киценко, К. Пенькової, А. Бондаренка простежено чотири основних типи реалізації відношень реальність/уява, втілених в художніх способах реконструкції міфів як мотиву для лімінальної фази і основи для формування спільних цінностей. Деконструкцію міфів у сучасній українській лімінальній драмі зреалізовано через зіткнення двох міфологічних пластів текстів, один із яких представляє критику міфу, а інший формує сакральне. У творчості Н. Ворожбит, з одного боку, це зображення стереотипів та правил структури, з іншого – містичні образи у просвітах реальності, лімінальні суб'єкти в межових просторах, архетипи в художній системі мотивів М. Гоголя. У драматургії Т. Киценко втілено зв'язок документального та інтермедіального/інтертекстуального суб'єктивного поле творення міфів. У творчості К. Пенькової продемонстровано ідеологічні міфи теперішнього часу, які маскують проблему, та міфи й легенди минулого, які віддзеркалюють проблему. У драматургії А. Бондаренка показано протистояння індивідуальних міфів Іншого/Чужого, які втілюють систему, та сакральних міфів персонажа-лімінара.

У підрозділі **3.2. «Деконструкція національних наративів: трагікомедія і трагіфарс (драматургія Л. Тимошенко, Лени Лягушонкової, В. Ченського)»** йдеться про специфіку жанрів трагікомедії та трагіфарсу як одних із найбільш затребуваних у сучасній драматургії. Поєднання комічного і трагічного є невід'ємним складником творів усіх драматургів-лімінарів: «комічне» стає домінантою, з якої виростає «трагічне». Відчуття трагічності формує рецептивну лімінальність, коли персонажі творів представлені в атмосфері радості, сміху, гротескового комізму, однак відчуття катастрофи, у яку вони не хочуть вірити, формує трагічний пафос. Жанри трагікомедії і трагіфарсу проаналізовано на прикладі творів Л. Тимошенко, Лени Лягушонкової, В. Ченського та ін. Сучасні українські драматурги трансформують жанрові різновиди «побутової комедії», вдаються до трагікомедії, яка здатна продемонструвати нероздільну єдність трагічного і комічного як типовий лімінальний

стан, та обирають трагіфарс, що через комічний пафос гіперболізує проблемні точки системи, яка не відповідає актуальним вимогам.

Л. Тимошенко вдається до оновлення жанру «побутової комедії», реалізує динамічний сюжет трагікомедії з різкими та несподіваними поворотами, формує інтригу очікування, використовує «промовисті імена», втілює образи простих людей у їхніх звичних стосунках і проблемах, увиразнює деталі побуту, які нівелюють справжні людські цінності, натомість поглиблює комедійну історію образами неоднозначних персонажів, розкриває кризу відмови від справжньої природи – людської, гендерної, проблему фальшивих нашарувань на догоду соціуму.

Творчість Лени Лягушонкової представляє деконструкцію національних наративів, нав'язаних колонізатором, у п'єсах, створених за особистими спогадами та на основі автобіографічного матеріалу, де персонаж шукає власну ідентичність, намагаючись відлущити Чуже комічним перевертанням та буфонадою; у реалізованими в драматургічному зрізі та гротесковими прийомами «сімейних сагах» та «історичних хроніках»; у п'єсах, написаних з початком повномасштабного вторгнення, в яких авторка виводить на перший план проблему долання комплексу меншовартості перед Чужим, руйнуючи його фарсовими прийомами, та актуалізує національні архетипи. П'єси Лени Лягушонкової представляють жанр трагіфарсу в сучасній українській драматургії, який вона реалізує за допомогою таких прийомів: 1) створює образ головного персонажа-лімінара, лузера («свідоме лузерство» як протест), свідомість якого спрямована на об'єкти навколишнього світу; 2) втілює образи гротескових персонажів, які представляють структуру, гіперболізує їхні провідні риси як ознаки руйнівної системи; 2) залучає стратегію критичного кемпу як способу іронічного переосмислення кічу його ж засобами; 3) вдається до інтертекстуальних та інтермедіальних перегуків, бурлескової форми, різноманітних прийомів комедійної стилізації, вічних образів та сюжетів як упізнаваних знаків культури, які дадуть можливість увиразнити шаблони структури; 4) стилізує сюжет трагіфарсів під жанр хроніки, сімейної саги тощо.

У підрозділі 3.3. *«Постдрама та «текст для театру» як жанрові утворення: між літературою, театром і перформенсом (драматургія І. Гарець, О. Мацюпи, П. Ар'є, М. Смілянець)»* йдеться про характерну для лімінальної фази інтенсифікацію інтермедіальних зв'язків, коли синтез літературних та театральних чинників створює нові художні форми, сприяє трансформації жанрів. «Перформативний

поворот» (Е. Фішер-Ліхте) та «постдраматичний театр» зумовили утворення постдрами та «тексту для театру» і визначили такі зміни в сучасній українській драматургії: 1) мотивували пошуки в царині відкритої форми; 2) сформували «чернеткову естетику» в контексті створення тексту як альтернативного варіанту, одного з можливих варіантів, незавершених варіантів, яким, за задумом драматурга, надасть завершеності режисер під час постановки; 3) вплинули на модифікацію драми як тексту, який показує перформативну дію і представляє собою суцільний ремарковий комплекс; 4) актуалізували створення тексту як ритуалу переходу, де рецептивна лімінальність визначає отримання сакральності, відтак «очарівнення світу»; 5) зумовили процес створення тексту під час підготовки, репетицій до вистави, де актори, драматург, режисер художньо осмислюють тему, яка береться до розгляду, та в процесі фіксують найбільш ефективні варіанти тексту. Постдраматичним текстам можуть бути властиві такі ознаки: 1) наявність персонажа-перформера, наратора, який коментує події; 2) залучення прийому очуження; 3) наявність перформативних ремарок, які вказують на можливі дії персонажа, на взаємодію з глядачами під час вистави; 4) створення умовного часопростору; 5) наявність образів сакральної тілесності; 6) реалізація постдокументальної естетики дослідження людини через документ; 7) ускладнена метафоричність та образи-асоціації; 8) можливе розташування тексту «сходинками», використання фото та зображень, покликать, віршів тощо. Жанр постдрами розглянуто на прикладі п'єс І. Гарець, О. Мацюпи, П. Ар'є і М. Смілянець.

У підрозділі **3.4. «Поміж монологом, діалогом і полілогом: українська монодрама на етапах переходу»** розкрито специфіку жанру монодрами, яка актуалізується на лімінальній фазі. Монодрама існує поміж монологом та діалогом/полілогом: вона дає можливість автору втілити внутрішній світ людини з усіма голосами минулого/теперішнього, які персонаж моделює у своїй уяві. Реалізуючи жанрову матрицю ритуалу переходу, сучасна українська монодрама обирає для осмислення персонажем ознаки минулого (стабільної структури) і майбутнього стану, де персонаж у процесі внутрішньої мисленнєвої дії і переживань, визначає, від чого потрібно сепаруватися, а що є важливою частиною його образу. У лімінальній українській монодрамі автори найчастіше реалізують модель монодрами з розділеною свідомістю суб'єкта дії, яку відображено кількома персонажами. Монодрама стала одним з найбільш поширених жанрів і з початком повномасштабного вторгнення. Від 2022 р. монодрама залучає метажанр щоденника, стилізованого під

документальні монологи чи запис вражень і емоцій, що з'являються під впливом нового досвіду, що дає війна. На заміну роботі з формою приходять чиста авторська емоція, зафіксована в тексті, потік свідомості, роздуми про те зло, з яким довелося зустрітися і яке складно пояснити. Авторська свідомість стає цікавим для самого автора об'єктом дослідження і втілена суб'єктом мовлення у п'єсах задля фіксації нових станів і змін.

У четвертому розділі «**Театр «Гармидер»: від класичної драматургії до ритуалу**» розглянуто синхронні лімінальні явища в театральному мистецтві, які віддзеркалюють власне літературні процеси в сучасній українській драматургії (на прикладі театру «Гармидер»).

У підрозділі **4.1. «Соціально-культурний феномен “Гармидера” в лімінальній проєкції»** проаналізовано етапи та принципи роботи театру, які увиразнюють лімінальну фазу. Розглянуто специфіку вибору театром драматичних текстів та жанрові особливості текстів вистав, яка проявилася в тяжінні до жанру містерії як однієї з форм, що здатна втілити жанрову матрицю ритуалу переходу. Колектив «Гармидера» здійснив творчу сепарацію, продовжує експериментувати з формою, простором та обирати для художнього осмислення трансгресивні теми, представляючи творчу комунітас-громаду. Театр реалізує лімінальну естетику через таку стратегію: 1. Активно реагує на актуальні проблеми сучасності, що передбачає вибір драматургічних текстів актуальної тематики, у яких порушено дражливі, проблемні питання, бере за основу класичні твори, інтерпретуючи їх таким чином, щоб увиразнити через них установки сучасності, або створює текст разом з колективом за обраною ідеєю (постдраматичний театр). 2. Під час театральної рецепції виявляє в драматургічному тексті трансгресивні імпульси для мотивації читацьких інтерпретацій, виводить глядача на рецептивну лімінальність. 3. Оприявнює в постановках два сюжети: деструкції міфів стабільної структури та реконструкції міфологічної основи для формування спільних цінностей. 4. Сприяє формуванню лімінального поля випробування для глядача, де час і простір спектаклю стають гетеротопією – тим «іншим» простором з умовним часом і своїми внутрішніми законами. Лімінальна бездомність, розгубленість, намацування правильного шляху визначають образ персонажа, а театральна постановка робить час і простір персонажа часопростором глядача. 5. Вистава структурується за принципом ритуалу, залучає ритуальні символічні об'єкти, створює образи переходу між світами, умовні портали, залучає містичних, перехідних персонажів-трікстерів,

вибудовує метафори-асоціації ритуальних дійств. 6. Реалізує лімінальну тілесність – відкритість, рівність, символічну оголеність, тіло актора стає знаком переходу, втілює ознаки двох світів. 7. Уникає в постановках очевидного фіналу, демонструє відкриту форму, мотивує відкритий фінал, залучає глядачів до обговорення, що перетворює її на подію.

У підрозділі 4.2. «*“Театр за межами театру”*: лімінальна *транзитність*» розглянуто одну із властивостей лімінальної фази, яка проявилася у форматі «site-specific», представленому колективом «Гармидера». Театр реалізував міжнародний театральний фестиваль «Мандрівний вішак» як невід’ємну складову ритуалу переходу – здійснив деструкцію системи «сцени-коробки», яка втратила сакральність, натомість реконструював сакральне через особливу пам’ять топосів. Для фестивалю було обрано актуальну проблематику дослідження міста засобами мистецтва; трансресивна тематика втілювалася новітніми драматургічними експериментальними формами вистав, аби мотивувати рецептивну лімінальність; фестиваль здійснював деконструкцію міфів та стереотипів – руйнував уявлення про театральну виставу як дійство за «четвертою стіною», обирав тексти, які ламали стереотипи системи, втілював перформативну складову мистецтва з його неможливістю повторення, «ефектом очарівнення», де тіло глядача у процесі променаду набувало сакральності та ставало складником відношень естетичне/тілесне переживання події; формував унікальний гетеротопний простір мистецької гри і свободи зі своїми внутрішніми правилами; об’єднувальним естетичним переживанням створював основу для спільних демократичних ціностей та демонстрував дієву функцію мистецтва.

У підрозділі 4.3. «*Постдокументалізм, перформенс, постдрама і ритуал у творчій парадигмі театру*» розглянуто специфіку лімінальної фази колективу «Гармидер», яка відображає пошуки власного театрального стилю: від психологічно-реалістичних постановок («Мазайло», «Гра долі, або Доля Гри», «За 10%», «Попелюха», «Така життя» та ін.), спектаклів у стилістиці символістського чи пластичного театрів («На полі крові», «У темряві», «Містерія любові»), залучення естетики абсурдизму («Сенат шаленців», «Івонна – принцеса Бургундського», «Мати», «Кінь, який їздив верхи», «Віткацій є/ Віткація немає» тощо); використання прийомів документального і постдокументального театру («Ау!!! Сказане мільйонам», «Дожити до...», «Кордон», «Монодії в червоному» тощо), до втілення візуально-перформативних постдраматичних практик («Кострубізми. Кумановський»,

«Трипільські видіння» тощо). Театр знайшов ту естетику, яка найбільше відповідає його сутності – реалізує жанрову матрицю ритуалу переходу, яка уможливує театральні проекти на пограниччі соціального постдокументального театру та візуальних перформенсів. Зміни, які пройшов театр від роботи з класичною українською драмою, п'єсами польських абсурдистів через вистави містерії, документальні, постдокументальні, постдраматичні вистави та перформенси, відтак до текстів сучасних українських драматургів, демонструють головну властивість театрального стилю – інтерес до дослідження межових явищ, які найкраще можна втілити, застосувавши жанрову матрицю ритуалу переходу.

На прикладі творчості театру «Гармидер» розглянуто лімінальні стратегії, які втілено в жанровій матриці ритуалу переходу. Цей театр унаочнює лімінальну естетику, властиву драматургії і театру. Головною сферою творчих зацікавлень театру «Гармидер» стало дослідження пограничних станів свідомості та граней особистості: життя/смерть, минуле/майбутнє, Я/Інший, українське/польське, свідомий вибір/стала традиція. «Гармидер» досліджує особливості «волинської ідентичності», що формувалася на кордоні держав і ментальностей, тож обирає для втілення твори українських та польських авторів, митців та історичних особистостей, які жили та працювали у Польщі та в Україні, рефлексує над проблемою заробітчанства, досліджує і втілює у різноманітних проєктах образи видатних волинян.

Від 2022 року з початком повномасштабного вторгнення Росії театр «Гармидер» шукає способи мистецької розмови про актуальні проблеми України, обираючи для прем'єрних вистав тексти винятково сучасної української літератури, написаної після початку війни: В. Рафеєнка «Мобільні хвили буття», І. Феофанові «Чужесранка», творчого об'єднання «Піратська бухта» «Консерва», А. Горянської «Блекшип», А. Бондаренка «Синдром уцілілого», Л. Тимошенко «П'ять пісень Полісся», «Жінки. Вірші. Війна» (за жіночими віршами про війну). Втім, повернення до текстоцентричних вистав не означає, що театр відмовився від експериментальних форм, навпаки – у нових постановках, документальних чи постдокументальних, пластичних драмах чи перформенсах, у спектаклях чи сценічних читаннях жанрова матриця ритуалу переходу є основою цих вистав.

У **висновках** зазначається, що концепція лімінальності є художньою оптикою, що здатна оприятити специфіку етапів розвитку літератури і мистецтва загалом, в яких на перший план

виходять трансформаційні імпульси, індивідуальні пошуки, самоцінність творчого процесу, вивищується особистість митця в його ірраціонально-інтуїтивній спроможності. Лімінальні фази не є проміжними етапами поміж досконалими у мистецьких зверненнях періодами. Теорія лімінальності увиразнює таку методологічну призму, яка дозволяє сформувати естетичні критерії та художню ієрархію у втіленні нової художньої реальності світу через лімінальні виміри сучасності, виявляє тяжіння до лімінальних художніх образів, демонструє художню цілісність через реалізацію в драматичних текстах жанрової матриці ритуалу переходу як стратегії смислотворення, виражає творчу оригінальність авторських мистецьких пошуків, необмежене поле експерименту.

Вихідну термінологію концепції лімінальності складають такі поняття: 1) лімінальна фаза – етап перебування культури, літератури, особистості автора та персонажа художнього твору в стані переходу поміж двома стабільними структурами з наявністю певних ознак попереднього і наступного етапів, у тимчасовій невизначеності, пошуку самоідентифікації; 2) лімінальний часопростір – це час і простір перебування суб'єкта у лімінальній фазі, межовий час та транзитний простір; 3) лімінальна позиція – перебування суб'єкта за межами стабільної структури, що дає можливість увиразнити її проблеми та оновити систему; 4) лімінальний об'єкт – істота чи предмет, яка має містичні ініціаційні ритуальні властивості, ознаки двосвіття та супроводжує лімінальну особистість на лімінальній фазі; 5) жанрова лімінальність – етапи переходу у формуванні жанрів; 6) інтермедіальна лімінальність – етап міжмистецької взаємодії, яка зумовлює стан розмивання меж між видами мистецтва і закладає основи формування нових мистецьких феноменів; 7) рецептивна лімінальність – мотивація читачього сприйняття, при якій читач опиняється в лімінальному стані через авторську стратегію «порожніх місць у тексті» (за В.Ізером), змушений шукати відповіді, розтлумачувати незрозуміле, заповнювати «порожні місця»; коли авторська суб'єктивність створює поріг для сприйняття утрудненої форми; 8) лімінальність зламу епох («fin de siècle») – перехідні етапи між епохами у розвитку культури; 9) лімінальна епоха – епоха у розвитку літератури з ознаками лімінальності, тобто з домінуванням на цьому етапі таких ціннісних критеріїв, які передбачають примат процесу творчості над результатом, емоційно-інтуїтивних первнів над раціоналістичними, визначають самоцінність творчої особистості, відкритих структур над закритими.

Окреслено напрями лімінальних літературознавчих стратегій, які можуть бути зреалізовані в дослідженнях: 1) епох розвитку літератури та транзитних періодів поміж становленням літературного напрямку та методу з увиразненням ознак, які є в лімінальній фазі, які збереглися з попереднього періоду та представляють певним чином наступний етап; 2) у компаративних, постколоніальних студіях та історії національних літератур, що відображає особливості розвитку суспільства, культури з їх лімінальними фазами, демонструють відмову від традиції, від впливів літератур інших країн, дослідження літератур постколоніальних держав, що сепаруються від колоніального центру, але мусять пройти транзитну фазу перед формуванням нової історико-культурної, мовної та поетикальної структури; 3) інтенсифікацію інтермедіальності в межові епохи, коли є активною міжмистецький синтез; 4) формування авторського індивідуального стилю з лімінальними етапами невизначеності, які проходять митці; 5) міжродових або межових жанрових утворень в генології, формування жанрів; 6) специфіку втілення в художньому тексті образу лімінального персонажа; 7) особливостей реалізації сюжету «трансгресії» персонажа, мотивів «ритуалу переходу»; 8) культурно-історичного тла транзитних епох у художніх творах; 9) художніх прийомів, які можуть набувати ознак перехідних для інших прийомів тощо.

Тричастинну структуру прелімінальної, лімінальної та постлімінальної фаз ритуалів переходу відображено 1) у парадигмі авторської свідомості «реальність – уява – творення», де уява митця формує художню модель світу в проміжній фазі після відштовхування від реальності та перед реалізацією в тексті; 2) у рецептивній парадигмі, де художній твір як лімінальний феномен є процесом сприйняття читачем авторської моделі світу, тоді вона оприявлена парадигмою «реальність – твір – уява», відповідно до якої свідомість читача відривається від реальної дійсності, заглиблюється в художній твір як уявну реальність, відтак наближається до авторської моделі світу, втіленій у творі. В контексті ритуалів переходу йдеться про сприйняття як лімінальне поле випробувань, що створив художнім текстом автор, втіливши у ньому власну модель світу, яку відкриває реципієнт, залучаючи і власну уяву.

Жанрова матриця ритуалу переходу є первісним патерном, закладеним у підсвідомому, яка актуалізується та відтворюється в часи змін. Митець реалізує в художньому творі жанрову матрицю переходу, яка здатна відновити взаємний зв'язок реальності із суспільною міфологією, через індивідуально-авторську інтерпретацію символу та

міфу повернути їхні сакральні смисли та водночас реалізувати структуру ритуалу переходу через форми, спрямовані на колективну рецепцію, спільне переживання і єдине тлумачення з метою впливу на суспільні процеси. Реалізація жанрової матриці ритуалу переходу та втілення лімінальної естетики можлива завдяки таким чинникам: суспільній проблематиці як мотиву для сепарації в контексті відношень реальність/уява; трансресивній тематиці як основі для лімінальної фази; деконструкції міфологічних, архетипних образів як способу функціонування на лімінальній фізі та підґрунтя для формування спільних цінностей; усвідомлення лімінального часопростору як сакрального поля ритуалу переходу; освоєння нової сакральності тілесного як втілення взаємозалежності слова/дії в ритуалі.

Для реалізації суспільного ритуалу переходу автор вдається до художнього втілення лімінального стану, який зображає крізь призму тілесної естетики: 1) у втіленні поетики трансресивної тілесності, яка передбачає вихід за межі традиційних у суспільстві уявлень про тіло і освоєнні нових тем і проблем, табуйованих у загальній суспільній думці; 2) у створенні образу зруйнованого тіла, що втратило гармонію розпалося, не виконує соціальної, гендерної та ін. функцій, необхідних для фіксації особистості в реальній дійсності, що зумовлене таким сприйняттям власної тілесності, яка не відповідає вимогам стабільної системи, відтак це потребує сепарації від цих уявлень та вимог; 3) у формуванні в художньому творі образів тіла в процесі ритуалу переходу, в дії, лімінального тіла – ініціаційного, поза соціальним статусом, гомогенного, оголеного тіла у пошуку значень і символів для набуття статусу, в усвідомленні етнічної ідентичності, формуванні статевих ознак, прийняття гендерної ролі, які уможливають ініціацію та відновлять гармонію; 4) у створенні сюжету самоідентифікації через тілесні образи – мотив розпаду тіла або об'єднання частин у ціле, відновлення гармонії душа/тіло; 5) у втіленні лімінальної «тілесної топографії», що увиразнює метафори частин тіла, символіки тілесності, яка відображає оновлення функцій частин тіла, їхню сакралізацію, таїнство тілесності в підготовці до інкорпорації; 6) у зверненні до поетики тілесного низу, маргіналізованого системою, відновлення його сакрального статусу в контексті мотивів смерті/переродження; фізіологічне як віддзеркалення сакрального; 7) у створенні образу соціального/асоціального тіла – такого, яке відповідає або не відповідає вимогам системи, маргіналізується як асоціальне, що мотивує ритуал переходу; 8) у сюжеті відкриття/неможливості відкриття/блокування персонажем прихованої

сексуальної енергії, яка діє/не діє як визвольна сила та дає/не дає можливості долучитися до життєвих сил землі.

Лімінальною українською драматургією називатимемо течію сучасної української драматургії, яка охоплює творчість драматургів «нової української драми» від 2013 до 2023 рр., якій властиві специфічні формально-змістові принципи, що відображають лімінальну естетику переходу та втілюють трансформативний художній потенціал. У творчості нової генерації сучасних українських драматургів важлива лімінальна матриця, яка увиразнює передусім процес творчості та прихований потенціал тексту, який може бути втілений в особливих мистецьких феноменах. Залучаючи лімінальну термінологію до увиразнення національного драматургічного ритуалу переходу в діахронічному аспекті, можна стверджувати, що сучасна українська драматургія пройшла фази сепарації, лімінальності та зараз перебуває у стані початкової інкорпорації: 1) сепарація (завершилася з Революцією гідності 2013 року); 2) лімінальна фаза (2014-2022); 3) інкорпорація (від 2023 р).

На прикладі сучасної української драматургії розглянуто специфіку втілення жанрової матриці ритуалу переходу як авторської художньої стратегії. Трансгресивна тематика сучасної драми є основою для лімінальної фази – вихід за межі загально прийнятного і дозволеного виводить в зону лімінального – до стану пошуків, транзитної розгубленості у прагненні осмислити складні питання сучасності. У сучасній українській драмі можна виокремити такі провідні теми, які оприявнюють трансгресивну естетику та увиразнюють установки сучасності: 1) тема кризи поколінь та моральної трансгресії людини в пошуку захисту від старої структури з «цінностями виживання» (образи пострадянської людини, батьків і дітей, образ заробітчанина, образ трікстера); 2) тема України на перетині часів і культур (образ України, образ українця в пошуку національної культурної ідентичності, українська культура як лімінальна); 3) тема Майдану (образ майданівця як лімінара); 4) феномен Донбасу як постколоніального третього простору та пошук причин кризи (житель Донбасу як лімінальний суб'єкт); 5) тема насилля, гарасменту та дискримінації (образ жінки, беззахисного, маргінала, ув'язненого як ліміналів); тема ЛГБТ в суспільстві (образ ЛГБТ як лімінара в сучасному суспільстві, в обстоюванні власної тілесності); 6) тема війни (образ військового, атовця як лімінара, полоненого як лімінара); 7) тема дорослішання людини (образи підлітків-лімінарів); 8) тема

пошуку цінностей простою людиною (образ людини з периферії як лімінара); 9) тема віри і церкви (моральна трансгресія носіїв віри).

Концепція лімінальності дозволяє дослідити сучасні драматургічні стратегії, які полягають у створенні трансформативного поля засобами документального/постдокументального. Постдокументальне стає такою ознакою лімінальної естетики, яка проявляється в її перформативному, діяльнісному спрямуванні на осмислення стану суб'єкта дії в процесі дослідження реальності через документ та художньої фіксації в тексті цього естетичного досвіду. Документальний театр визначає зміни і трансформації, які відбуваються з сучасним драматичним текстом, зокрема і тому, що більшість українських драматургів-ліміналів пройшли школу документального театру, перформенсів, соціальних документальних проєктів. У п'єсах Н. Ворожбит, Н. Блок, О. Апчел, Д. і Я. Гуменних, А. Косодій, Л. Тимошенко, Т. Киценко, А. Бондаренка та ін. можна простежити зміни у стилі драматурга під впливом тривалого перебування в контексті документального театру.

Ритуал переходу дозволяє відновити взаємний зв'язок реальності із суспільною міфологією, через індивідуально-авторську інтерпретацію символу та міфу повернути їхні сакральні смисли та водночас реалізувати структуру ритуалу переходу через форми, спрямовані на колективну рецепцію, спільне переживання і єдине тлумачення з метою впливу на суспільні процеси. Формування, трансформація та модифікація жанрів відбувається через авторську інтенцію на реалізацію художнього твору як суспільного ритуалу переходу.

Важливим складником ритуалу переходу є деконструкція міфологічних, архетипних образів як способу функціонування на лімінальній фазі та підґрунтя для формування спільних цінностей. Процес деконструкції реалізує деструкцію через комічне підважування та критичний пафос щодо міфів, які втратили зв'язок із сакральним, відтак реконструкцію міфів та архетипів через індивідуальну інтерпретацію, що показує незалежність особистості від системи, вільний вибір, водночас актуалізує архетипи як «точку зустрічі» автора і читача. На лімінальному етапі драматурги реалізують поетику магічного реалізму: включають до текстів, заснованих на документальному, фантастичні, містичні, національні міфологічні образи, що стає способом деконструкції.

Для сучасної української драматургії поетика магічного реалізму дає художній ресурс, аби вийти за межі реальності до формування

ритуалу переходу на лімінальній фазі та виконує такі функції: 1) втілює ідею деконструкції міфологічної свідомості – художньо увиразнює у містичному колективні уявлення про міф та архетип, сформовані в сучасному дискурсі, створює іронічну дистанцію, руйнує смислові нашарування, відтак реконструює міф через особистісну інтерпретацію; уможлиблює авторське самовираження, додає до онтологічного досвіду Іншого власне авторський досвід; 2) стає ефективною стратегією деколонізації – особистісної та національної; 3) залучає міфологічне як містичне для пошуків власної ідентичності (автора, персонажа, читача); 4) втілює критику образів, на яких базується традиція та сформувався кіч; 5) магічне формує спосіб висловлення для тих, кого не чути в суспільстві – прихованих системою як маргінальних; 6) увиразнює закони-стереотипи системи в образах містичних світів, що стають для персонажа не визвольною силою, а вічним лімінальним простором, з якого майже неможливо вирватися; 7) втілює лімінальний принцип утопічної рівності; 8) уможлиблює переосмислення національного наративу, нав'язаного колонізатором, коли магічні та містичні елементи гіперболізують проблему, вибиваються із реалістичного образу світу своїм неочікуваним і таємничим втручанням і таким чином ставлять питання про те, що і хто зумовили це порушення реалістичного і появу фантастичного; 9) поетика магічного реалізму допомагає шукати відповіді в історичному минулому, повернувши історію магічним переміщенням поміж світами; 10) демонструє образ лімінара, трікстера як людини, яка застрягла поміж двома світами; 11) на етапі переходу від лімінального до постлімінального актуалізує міфи та архетипи як елементи колективної пам'яті українця, що формують образ спільного, притлумленого колонізатором історичного досвіду помсти, допомагає художньо маркувати образи свого/чужого.

Поєднання реалістичного та містичного/фантастичного образів є ознакою авторського художнього стилю Н. Ворожбит, А. Косодій, Т. Киценко П. Ар'є, Н. Блок, О. Гриценко, А. Бондаренка та ін. Від 2022 р. магічні елементи в текстах стали виконувати функцію повернення міфу, перетворення його у знак не індивідуальної, а колективної пам'яті, з метою актуалізувати архетип як елемент спільного національного досвіду, мобілізації сил усіх минулих поколінь, закарбованих у міфі, які закумуляовалися в сучасному месникові.

Особливістю формування сакрального часопростору на лімінальній фазі в сучасній українській драматургії є створення образів гетеротопій, які дозволяють якнайкраще увиразнити сакральність,

властиву відчуттям лімінара в ритуалі переходу. Образ України як глобалізованої гетеротопії музею, архіву чи бібліотеки, що накопичує час; в'язниці і лікарні, що перериває час, активно втілюється сучасними українськими драматургами. Українська драматургія від 2023 р., змінює функції гетеротопії батьківського дому, села, містечка, а також демонструє у творах нову, створену реаліями війни гетеротопію укриття (бомбосховища), прихистку.

Реалізація жанрової матриці ритуалу переходу та втілення лімінальної естетики можлива через освоєння нової сакральності тілесного як втілення взаємозалежності слова/дії в ритуалі. Сучасні українські драматурги втілюють 1) образ тіла як жертви, яка застрягла на лімінальному етапі, відтак це зумовлює саморуйнування, стирання Я персонажа в боротьбі з Іншим, що реалізовано через метафору заграбованого, обмеженого у просторі тіла, яке приносять у жертву системі; 2) образ тіла як ініціаційної жертви, випробування якого зумовили ініціацію персонажа задля змін; образ втраченої тілесності як застрягання на лімінальному етапі втілено в образах мертвих та привидів; 3) образ тіла в лімінальній фазі дорослішання, старіння, фіксація стану людини в процесі помирання. Тілесна метафора руйнування тіла на війні стає образом ритуальної жертви заради свободи і незалежності України – одна з найбільш поширених метафор сучасної драми про війну. В українській прелімінальній і лімінальній драмі розгалужені метафори тілесності характерні для художнього стилю В. Снігурченка, Н. Блок, Л. Тимошенко та ін.

На прикладі творчості Н. Ворожбит, Т. Киценко, К. Пенькової, А. Бондаренка простежено специфіку реалізації жанрової матриці ритуалу переходу в індивідуально-авторській сфері, проаналізовано чотири основних типи реалізації відношень реальність/уява, втілених в художніх способах реконструкції міфів як мотиву для лімінальної фази і основи для формування спільних цінностей. Драматургічному стилю Н. Ворожбит властива гостра трансгресивна тематика та соціальна проблематика як спроба зрозуміти аспекти структури, від яких є потреба сепаруватися. Авторка створює образи неоднозначних, складних, об'ємних персонажів, що зумовлює складність інтерпретації, створює проблеми декодування образів та мотивує рецептивну лімінальність. Н. Ворожбит бере типові образи із суспільного інформаційного поля, знімає власною інтерпретацією однозначність та спрощення, показує складну мотивацію вчинків, аби зруйнувати можливість простих відповідей на непрості питання сьогодення, створює контрверсійну позицію щодо тлумачення.

Поетика комічного працює на деструкцію ідеологічних міфів та штампів, поетика магічного реалізму реконструює первісні міфи та архетипи, втілюючи свободу містичного та властиву архетипній природі здатність проявлятися через «несвідоме» і «неусвідомлене», мотивуючи до ініціації та формування спільних цінностей. Н. Ворожбит втілює умовні межові часопростори світів Я та Іншого, їхнього десакралізованого і сакрального тілесного через протиставлення, інверсію, а згодом дифузію хронотопів внутрішнього світу персонажів: дорослий – підліток, військові – цивільні, чоловік – жінка, кат – жертва, живий – мертвий, патріот – сепаратист тощо.

Для реалізація жанрової матриці ритуалу переходу та втілення лімінальної естетики українські драматурги втілюють два смислових структурних рівня. Перший рівень виміру реальності визначено актуальною проблематикою та трансгресивною тематикою із залученням документального матеріалу. Другий рівень реалізує суб'єктивну авторську позицію у деконструкції міфологічних образів та сюжетів. У творчості Н. Ворожбит його оприявлено в реконструкції архетипних образів, національних культурних міфів, українських фольклорних мотивів. У творчості Т. Киценко залучає інтертекстуальні та інтермедіальні перегуки. К. Пенькова втілює лімінальну парадигму синтезом двох світів стабільної структури, між якими авторка створює лімінальне поле міфів минулого і теперішнього, в якому опиняється персонаж, обирає створені людиною міфи про минуле, які зафіксовані в колективній пам'яті (сімейні, ідеологічні), руйнує ці міфи переосмисленням і відчуттям Я-теперішнього персонажа. А. Бондаренко суспільну міфологію як руйнівну для особистості та внутрішньо-особистісну як захисну, що змушує персонажів тікати від зовнішнього світу у світ внутрішніх міфів та показує трагедію застрягання в лімінальному просторі.

Лімінальну ситуацію в жанровій матриці ритуалу переходу мотивує ускладнена форма творів, яка зумовлена авторською специфікою втілення деструкції суспільних міфів та індивідуально-авторською особливістю реконструкції національних міфів та архетипів як основи для формування спільних цінностей. Спрямованість авторської позиції на зміну реальності та боротьбу через художній твір з законами консервативної системи перетворює твір на подію та реалізує діяльнісну функцію ритуалу переходу.

Монодрама, трагікомедія та трагіфарс – одні з найбільш актуальних жанрів в сучасній драмі, які демонструють два різноспрямованих

тематичних вектори: втілюють розгубленість людини в лімінальному стані, яка може лише фіксувати власні почуття і уникає діалогу з Іншим (монодрама), деконструє міф, руйнує правила системи, ослаблює зло сміхом (трагікомедія, трагіфарс). Постдрамою пропонуємо називати драматичний жанр, який втілює спрямованість драматурга на текст як перформативну дію, через утруднену форму провокує реципієнта на створення розгалужених метафор та асоціацій, формує образи сакральної тілесності. «Текстом для театру» є текст, призначений для театральної постановки, з активно втіленою «чернетковою естетикою», яка проявляється в ігноруванні принципів художнього зображення подій в драмі, реалізованих у діалозі «тут і тепер», та виявляє потенційну спрямованість на відновлення цих законів у процесі театральної постановки.

У спостереженні за проявами лімінальної естетики в театрі для літературознавця особливого зацікавлення набувають, по-перше, селекція драматургічних текстів, які театральні колективи обирають для ритуалу переходу (давніх, класичних, сучасних), щоб проілюструвати лімінальну естетику, по-друге, процеси, які відбуваються в театральному полі паралельно з власне літературно-драматургічним, аби усвідомити, як це формує загально-культурну тенденцію, яку розглянуто на прикладі театру «Гармидер». Лімінальний етап розвитку театру «Гармидер» представлено експериментами, які пов'язані з вибором жанрової матриці ритуалу переходу як основної стратегії. Театр почав творчу роботу над класичними текстами української та польської літератур, реалізуючи вистави-містерії, відтак експериментував з документальними текстами, створював постдокументальні постдраматичні постановки, а на нинішньому етапі демонструє синтез усіх попередніх ознак. Об'єднати різні естетичні та художні спрямування допомагає жанрова матриця ритуалу переходу, яка дає можливість втілювати діяльнісний характер мистецтва.

Естетика «ритуалів переходу» та концепція лімінальності дозволила увиразнити та оприявнити характерні ознаки розвитку сучасної української драми та її специфічних стратегій. Поняття «сепарація», «лімінальність», «інкорпорація», «структура» і «комунітас», «ритуали переходу» та ін. мають значний потенціал у літературознавстві, яке досліджує процеси змін та оновлення системи в діахронній та синхронній площинах.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні публікації

Наукові праці, внесені до міжнародної наукометричної бази Scopus:

1. Bortnik, Zh. (2023). Liminal strategies in literary studies based on the development stages in contemporary Ukrainian dramaturgy. *Research Journal in Advanced Humanities*, 4 (2). <https://royalliteglobal.com/advanced-humanities/article/view/1234>

2. Бортнік, Ж. (2023). Естетика пограниччя Волинського театру «ГарМІДер»: тенденції та перспективи. *Bibliotekarz Podlaski*, 2 (LIX), 231–244.

<https://www.bibliotekarzpodlaski.pl/index.php/bp/article/view/816/831>

Наукові праці, внесені до міжнародної наукометричної бази Web of Science:

3. Bortnik, Zh. and other. (2021). Lesia Ukrainka's «Martian, the Advocate»: symbolism as a dimension of classical tragedy. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 11, 02-XXIs, 209–213.

https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110221/papers/A_37.pdf

4. Bortnik, Zh. and other. (2022). The psychological basis of mystical symbols and the problem of their theatrical embodiment: «The blue rose» by Lesya Ukrainka. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 12, 02-XXIX, 199–202.

https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120229/papers/A_34.pdf

Публікації у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

5. Бортнік, Ж. (2017). Художній час і простір у сучасній українській монодрамі. *Науковий вісник СХУ ім. Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Літературознавство*, 8 (333), 10–14.

<https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/12802/1/4.pdf>

6. Бортнік, Ж. (2017). Театральність сучасної монодрами: психологічний і поетологічний аспекти. *Сучасні літературознавчі студії*. Літературні виміри видовищних форм культури: збірник наукових праць КНЛУ, 14, 80–94.

http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Sls_2017_14_9.pdf

7. Бортнік, Ж. (2018). Поетика експресіонізму в монодрамі Богдана Бойчука “Коротка розмова на один голос”. *Науковий вісник СХУ ім. Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Літературознавство*, 11–12

(360–361),

165–168.

<https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/15415/1/30.pdf>

8. Бортнік, Ж. (2019). Монодраматичні стратегії п'єси Т. Слободзянека «Наш клас». *Волинь філологічна: текст і контекст*, 27, 5–16.

<https://www.volynstext.vnu.edu.ua/index.php/volynstext/article/view/835/810>

9. Бортнік, Ж. (2021). Генеза сучасної української монодрами: тематико-проблематичний аспект. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія «Філологія. Журналістика». Т. 32 (71), 3, 179–185.

https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/part_2/3-2_2021.pdf#page=189

10. Бортнік, Ж. (2021). Творчість Лесі Українки в театральній рецепції: соціально-культурний феномен «Гармидера». *Волинь філологічна: текст і контекст*, 32, 286–299.

<https://volynstext.vnu.edu.ua/index.php/volynstext/article/view/1076/1006>

11. Бортнік, Ж. (2021). Особливості рецепції трагедії Шекспіра «Отелло» в сучасному українському театрі (на прикладі вистави «Отелло/Україна/Facebook»). *Закарпатські філологічні студії*, 20 (1), 131–136.

http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/20/part_1/20-1_2021.pdf#page=131

12. Бортнік, Ж. (2022). «Юдина історія» в національному драматичному наративі: Леся Українка («На полі крові») і Лідія Чупіс («Плач над Юдою»). *Волинь філологічна: текст і контекст*, 33, 141–152.

<https://volynstext.vnu.edu.ua/index.php/volynstext/article/view/1018/945>

13. Бортнік, Ж. (2022). Жанрові лімінальні трансформації в сучасній українській драмі. *Волинь філологічна: текст і контекст*, 34, 169–180.

<https://www.volynstext.vnu.edu.ua/index.php/volynstext/article/view/1046/977>

14. Бортнік, Ж. (2023). Функції гетеротопій в сучасній українській драматургії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологія», 17 (85), 247–251.

<https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/view/3852/3500>

15. Бортнік, Ж. (2023). Особливості сюжету сучасної монодрами (на прикладі п'єси А. Стасюка «Соло»). *Актуальні питання гуманітарних наук*, 64 (1), 227–233.

http://www.aphn-journal.in.ua/archive/64_2023/part_1/32.pdf

16. Бортнік, Ж. (2023). Функції заголовків в сучасній українській драматургії: лімінальні проєкції. *Лінгвостилістичні студії*, 18, 7–14.

<https://lingvostud.vnu.edu.ua/index.php/lingvostud/article/view/419>

17. Бортнік, Ж. (2023). Постдрама та «текст для театру» як жанрові утворення: між літературою, театром і перформансом. *Волинь*

філологічна: текст і контекст, 35, 307–322.
<https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/article/view/1079/1009>

18. Бортнік, Ж. (2023). Поетика тілесності в сучасній українській драмі: лімінальні проєкції (на прикладі творчості Н. Блок). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 34 (73), 3.
https://philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/3_2023/3_2023.pdf#page=396

Статті в наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу:

19. Бортнік, Ж. (2016). Поетика тілесності в монодрамах В. Снігурченка. *Ciało i tożsamość w ukraińskiej kulturze, sztuce, literaturze, języku*: monografia. Warszawa-Iwano-Frankiowski: Katedra Ukrainistyki WLS Uniwersytet Warszawski, 17–23.
http://www.ukraina.uw.edu.pl/sites/default/files/prosta_strona/pliki/cialo%20i%20tozsamosc%20DRUK%2017-11.pdf#page=17

20. Бортнік, Ж. (2017). Суб'єктна організація сучасної монодрами як основний носій жанру. *Studia Ukrainica Varsoviensia* 5. Warszawa: Katedra Ukrainistyki WLS Uniwersytet Warszawski, 127–134.
<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23503/file.pdf#page=118>

Праці, що додатково відображають наукові результати дисертації:

21. Бортнік, Ж. (2017). “Мандрівний вішак” як фестиваль-променад у Луцьку. *Український театр*: науково-популярний журнал. Київ, 5, 60–63.

22. Бортнік, Ж. (2017). Дві п'єси про відчай. *Український театр*: науково-популярний журнал. Київ, 6, 82–83.

23. Бортнік, Ж. (2017). Жанрова трансформація і модифікація сучасної монодрами. *Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine*: Conference Proceedings. Lubelski park naukowo technologiczny: Lublin, 148–152.

24. Бортнік, Ж. (2018). Сучасна українська монодрама в контексті естетики документального театру. *Троянди й виноград: феномени естетичного і прагматичного в літературі та культурі*: зб. наук. матеріалів конференції. Бердянськ: БДПУ, 24–26. https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/%D0%91%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BD_%D0%BA-%D0%96._-24-26.pdf

25. Бортнік, Ж. (2018). Монодрама: право на тотальний монолог. Український контекст. *Науковий вісник «Курбасівські читання»*.

- Перформативність vs Театральність. №13. Київ: НЦТМ імені Леся Курбаса, 165–187. <https://kurbas.org.ua/projects/almanah13/11.pdf>
26. Бортнік, Ж. (2020). Драматургія Лесі Українки: сучасна театральна рецепція. Аналіз та інтерпретація тексту. *Драматургія Лесі Українки: збірник матеріалів конференції* (Світязь, 2–4 червня 2020 р.). Луцьк: СНУ імені Лесі Українки, 5–6. <https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/conferences>
27. Бортнік, Ж. (2021). Передмова. *Вісім: українська нова драма*. Херсон: Типографія «Стар», 3–7.
28. Бортнік, Ж. (2021). Сучасна українська драматургія: трансгресивні стратегії та фронтір. *Світова література в літературознавчому дискурсі XXI ст.: матеріали XII Міжнародних Чичерінських читань* (Львів, 28-29 жовтня 2021 року). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 25–28.
29. Бортнік, Ж. (2022). Перспективи вивчення курсу «Естетика прикордоння (література і театр)» у підготовці аспірантів спеціальності «Філологія» освітньо-наукової програми «Мова, література і фольклор пограниччя». *Третій рівень освіти в Україні: особливості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів у сучасних умовах війни: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації*, 27 червня – 7 серпня 2022. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 49–51. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049437.pdf>

АНОТАЦІЯ

Бортнік Жанна. Концепція лімінальності в літературознавчій парадигмі: проєкція на сучасну українську драму. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальностей 10.01.06 – теорія літератури; 10.01.01 – українська література. – Волинський національний університет імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України. – Луцьк, 2023.

У дисертації розроблено методологію лімінального дослідження літературних текстів, простежено лімінальні процеси в сучасній українській драматургії в контексті мистецьких (зокрема театральних) тенденцій. На матеріалі п'єс сучасних українських драматургів, праць із різних галузей знань, які стосуються етапів усвідомлення концепції лімінальності, розглянуто парадигму лімінальних процесів, що відбуваються в сучасній драмі на рівнях змісту і форми, а також при репрезентації в культурному полі. Концепцію лімінальності введено в літературознавчий дискурс як дієву методологію дослідження межових літературно-театральних процесів і явищ та

продемонстровано на обширному матеріалі сучасної української драматургії. Жанрову матрицю ритуалу переходу показано як спосіб утілення лімінальної естетики і як метод інтерпретації художнього тексту лімінальної природи. Простежено трансформацію драми ХХ – поч. ХХІ ст., визначено комплекс основних інваріантних та варіативних ознак новітньої української драми, показано специфіку тематичного діапазону і зв'язок із загальним характером світових мистецьких процесів, особливості конфлікту, персонажів, сюжетобудови, специфіка хронотопу, мовленнєвої організації сучасної драми. Здійснено родо-жанрову кодифікацію сучасної драматургії, схарактеризовано «чернеткову естетику». На прикладі сучасної української драматургії розглянуто специфіку втілення жанрової матриці ритуалу переходу як авторської художньої стратегії. У контекст дослідження включено твори сучасних українських драматургів Н. Ворожбит, П. Ар'є, А. Бондаренка, К. Пенькової, Т. Киценко, Л. Тимошенко, Н. Блок, Лени Лягушонкової та ін. Для вивчення межових феноменів в літературознавстві запропоновано низку теоретичних понять в авторському формулюванні: лімінальна фаза (етап), лімінальний часопростір, лімінальна позиція, лімінальний об'єкт, жанрова лімінальність, інтермедіальна лімінальність, рецептивна лімінальність, лімінальність зламу епох; лімінальна епоха. Досліджено творчу діяльність театрального колективу «Гармидер» з яскраво вираженою лімінальною естетикою в контексті взаємодії драматургії та сучасних театральних проєктів.

Ключові слова: лімінальність, драма, сучасна українська драматургія, жанр, ритуал переходу, постдокументальне, монодрама, часопростір, магічний реалізм, постдрама.

SUMMARY

Bortnik Zhanna. The Concept of Liminality in the literary studies paradigm: projection on Contemporary Ukrainian Drama. – Manuscript.

Dissertation for the Doctor of Philological Sciences degree in specialties 10.01.06 – Literary Theory; 10.01.01 – Ukrainian Literature. – Lesya Ukrainka Volyn National University. Ministry of Education and Science of Ukraine. – Lutsk, 2023.

The dissertation developed the methodology of liminal research of literary texts, traced liminal processes in Contemporary Ukrainian drama in the context of artistic (especially theatrical) trends. The paradigm of liminal processes occurring in contemporary drama at the levels of content and

form, as well as during representation in the cultural field, is considered on the basis of the plays of modern Ukrainian playwrights, works from various fields of knowledge, which relate to the stages of awareness of the concept of liminality. The concept of liminality was introduced into the literary discourse as an effective methodology for the study of boundary literary-theatrical processes and phenomena and demonstrated on the extensive material of contemporary Ukrainian drama. The genre matrix of the ritual of passage is shown as a way of embodying liminal aesthetics and as a method of interpreting an artistic text of a liminal nature. The transformation of the drama of the 20th century – beginning is traced. 21st century, a complex of the main invariant and variable features of the contemporary Ukrainian drama is defined, the specifics of the thematic range and the connection with the general nature of world artistic processes, the specifics of the conflict, characters, plot structure, the specifics of the chronotope, the speech organization of contemporary drama are shown. Genre-genre codification of contemporary drama was carried out, «draft aesthetics» was characterized. On the example of contemporary Ukrainian drama, the specifics of the implementation of the genre matrix of the ritual of transition as an author's artistic strategy are considered. The works of modern Ukrainian playwrights N. Vorozhbyt, P. Aryeh, A. Bondarenko, K. Penkova, T. Kytsenko, L. Tymoshenko, N. Blok, Lena Lyagushonkova and others are included in the context of the study. For the study of boundary phenomena in literary studies, a number of theoretical concepts are proposed in the author's formulation: liminal phase (stage), liminal space-time, liminal position, liminal object, genre liminality, intermedia liminality, receptive liminality, liminality of the turn of epochs; liminal epoch. The creative activity of the theater group «Garmyder» with a pronounced liminal aesthetic was studied in the context of the interaction of dramaturgy and modern theater projects.

Key words: liminality, drama, contemporary Ukrainian dramaturgy, genre, rite of passage, post-documentary, monodrama, spacetime, magical realism, postdrama.